

РОЗВІДКИ

Георгій Папакін

●

ГОСПОДАРСЬКА, ГРОМАДСЬКА ТА БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДУ СКОРОПАДСЬКИХ У ДОКУМЕНТАХ ФАМІЛЬНОГО АРХІВУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)

Фамільний архів Скоропадських, який на початок ХХ ст. був одним із значних зібрань історичних та поточних документів серед багатьох інших приватних архівів відомих лівобережних родів української еліти, на жаль, досі не досліджений належним чином. У його документах відбилася та визначна роль у суспільному, політичному, громадському й економічному житті колишньої Гетьманщини, яку впевнено відігравали деякі роди історичної шляхти ще і на початку ХХ ст. Завданням нашої розвідки є показати господарську, громадську та благодійницьку діяльність останніх представників роду Скоропадських, як вона відбилася в фамільній документальній збірці. Слід зауважити, що різного роду папери, в яких віддзеркалилася ця діяльність, становили один з основних видів документів фамільного архіву Скоропадських. За нашими приблизними підрахунками, це більше половини всіх архівалій фамільного архіву, які розповідають про самого гетьмана Павла Скоропадського та його родину. Саме йому довелося зайнятися піднесенням маєтків, підупалих після непродуманих господарських експериментів батька, та продовжити вдалу економічну діяльність діда.

Але насамперед необхідно зробити застереження щодо загального майнового стану родини. Досі поширений міф про надзвичайне земельне багатство нащадків Петра Скоропадського, зокрема майбутнього гетьмана. Деякі мемуаристи навіть стверджували, що «по данным компетентных лиц, Скоропадские были третьими богачами в Российской империи», а Павлу Скоропадському «досталось такое состояние, которое обеспечивало царский образ жизни». Полягало воно «в сотнях тысяч десятин земли в разных частях России, в городских недвижимостях, в акциях различных предприятий и в свободой наличности в русских и иностранных банках»¹. Однак жодного документального підтвердження така думка не знаходить. За радянських часів для доведення великої земельної власності гетьмана зазвичай використовували відомості про сумарні володіння всього роду Скоропадських. Оскільки на початок ХХ ст. існувало не менше двадцяти представників роду, то такий підрахунок у підсумку давав справді вражаючу кількість тисяч десятин, що була у розпорядженні всього роду, але до яких родина Павла Скоропадського не мала жодного відношення.

Після смерті батька майбутнього гетьмана, розраховуючись з його боргами, родина втратила значну кількість маєтків та земель. Серед них можна назвати: Кальжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії, Духновичі, Дідове,

Мишківка, Картушин та Брезгунівка Стародубського повіту Чернігівської губернії, Сафронівка Путівльського повіту Чернігівської губернії тощо. З 1890-х в Україні родині майбутнього гетьмана належали Дунаєцький (с. Дунаєць, слобода Дунайська, села Гирин, Уланів та Княжичі), Кубарівський (хут. Кубарово), Полошківський (села Полошки та Обложки) в Глухівському повіті Чернігівської губернії, та Тростянецький маєтки (хут. Тростянець), а також Ярошівська економія в Прилуцькому повіті Полтавської губернії². Станом на 1899 р., у Тростянці, Дунайці та Кубарові нараховувалося 7.856 дес. землі, оцінених разом з усім інвентарем у 1.406.894 руб.³ Як бачимо, розміри земельних володінь не були маленькими, але їм далеко до «сотен тисяч десятин», і немає підстав стверджувати, що Скоропадські були найзаможнішими навіть у межах Чернігівської губернії. Підрахунки Г.Милорадовича, який у додатку до родовідної дворянської книги Чернігівської губернії наводив список 142 найбільших спадкових землевласників губернії, достеменно свідчать про це. Першими серед них називалися прізвища М.М.Неплюєва, М.А.Терещенка, О.А.Олсуф'єва, О.А.Постельнікової, В.А.Кочубея та ін., які володіли кількома десятками тисяч десятин землі.⁴ Скоропадські ж посідали скромні місця ближче до кінця цього списку. Після одруження Павла з Олександрою Дурново як посаг йому дісталися ще три маєтки в центральній Росії: Коврово-Зеняковське Семенівського повіту Нижегородської губернії, Пишуг-Никольське Ветлузького повіту Костромської губернії та Успенське Яранського повіту Вятської губернії. У нинішньому фамільному фонді присутні також документи про інші маєтки: Березківський, Васьківський, Григорівський, але вже в другій половині XIX ст. всі вони перейшли до інших власників. Історичні документи з контор цих маєтків за другу половину XVII - першу половину XIX ст. залишилися у фамільному архіві Скоропадських і нині складають найдавнішу частину родових архівалій: наприклад, у конторі Григорівського маєтку (села Григорівка, Голенка, Дептовка, Тиниця Конотопського повіту) найстаріші акти датовані 1679 р.⁵

Відродження добробуту родини почалося з оформлення в 1888 р., після смерті І.М.Скоропадського, опікування з боку М.Скоропадської та її швагра О.Олсуф'єва над усім фамільним майном, спадкоємцями якого стали малолітні діти Петра та Марії Михайло, Павло та Єлизавета. Спільні заходи обох опікунів дозволили вже за кілька років отримати позитивний грошовий баланс прибутків та витрат в Полошківському, Дунаєцькому та Кубарівському маєтках. Після досягнення старшим сином Михайлом повноліття (1892) формальна опіка матері закінчилася, але маєтки продовжували перебувати під спільним управлінням М.Скоропадської та її дітей (до смерті першої 1901 р.). Документи щодо такого управління маєтками відклалися не дуже значною кількістю архівалій фамільної збірки за 1888-1901 роки. Це не дає можливості детально прослідкувати всі аспекти господарської діяльності М. Скоропадської, але дозволяє скласти загальне уявлення про неї. Слід зазначити, що практично відсутні документи Ярошівської економії за весь період кінця XIX - початку XX ст. Серед представлених у фамільному фонді документів - звіти Полошківського, Дунаєцького та Кубарівського маєтків за 1888-1889, 1899-1900, Тростянецького за 1889, 1891-1893, а також Полошківського за 1887-1894, 1896-1900.

Останній з маєтків був особливим, оскільки саме тут знаходилися значні поклади порцелянової глини, вже згадані нами в розділі про Івана Скоропадського. Розроблення виявлених запасів почалося ще на початку XIX ст., а майже у промислових масштабах розгорнулося на початку 1820-х років. Тоді ця глина служила сировиною для виробів Волокитинської фабрики А.Міклашевського⁶. Проте на початку 1860-х років згадана фабрика припинила своє існування. Скоропадські почали шукати інших шляхів реалізації покладів сировини, вирішивши самостійно розпочати промислову переробку глини. Перший проект будівництва власного заводу належав ще І. Скоропадському й датований 1880 р.⁷, але на той час план залишився тільки на папері. Лише 1894 р., вже зовсім за

інших умов, розпочалося будівництво Полошківського заводу глиняних виробів⁸.

Справжню промислову розробку власних покладів глини та орендованих у сусідів, полошківських козаків та селян, започаткувала М. Скоропадська за активної участі молодшого сина. Павло 1892 р., ще перебуваючи в Пажеському корпусі, вперше розпочав переговори з провідним фабрикантом порцелянових виробів у Росії М.С.Кузнецовим, сподіваючись збувати йому полошківську глину у вигляді сировини. У листі до матері від 19 вересня 1892 р. 19-річний Павло наголошував, що був дуже обережним під час переговорів і «не дал ни малейшего понятия о количестве находящейся у нас глины, а также не намекнул о страстном желании нашем ее продать»⁹. Результат переговорів був позитивним, і вже восени відбувся продаж першої партії глини. Перебуваючи проїздом у Москві у вересні того ж року, Павло Скоропадський разом з дядьком О.Олсуф'євим та своїм управителем маєтків відвідав Кузнецова: «Дело уладилось как нельзя лучше: он дал мне письмо к своему поверенному в Петербурге, от которого я завтра получу деньги. Остальное он таким же образом передает Цехановичу»¹⁰. Обсяги продажу були досить значними - від 40 до 80 тис. пудів глини в перший рік. Таким чином, всесвітньо відома кузнецовська порцеляна вироблялася з полошківської глини, а поставляли її до Москви з чернігівського маєтку Скоропадських. Щорічні господарські угоди та листування родини Скоропадських з московським правлінням товариства порцелянових та фаянсових виробів М.С.Кузнецова та Петербурзьким порцеляновим заводом щодо продажу глини сконцентровані в окремій справі фамільного фонду¹¹.

Але продаж глини у вигляді сировини не дуже влаштував родину майбутнього гетьмана. Тому другого дихання набрала ідея її перероблення на місці. Оскільки можливостей розгорнути порцелянову фабрику на зразок колишньої Волокитинської в Скоропадських не було, виникла думка про виготовлення з глини вогнетривкої цегли. Вже навесні 1893 р., не дочекавшись офіційного завершення Пажеського корпусу, Павло поїхав до Великої Британії, де в місцевого фабриканта Гіббонса з м. Дадлі всебічно вивчав цей технологічний процес. У листі до матері від 14 квітня 1893 р. він писав про свої враження від англійських заводів, і зазначав: «На следующей неделе еду с Гиббонсом в Лондон и на другие заводы, а также на глиняные копи, для [вивчення. - Авт.] вопроса об огнеупорной глине»¹². Павло вирішив запросити через посередництво Гіббонса англійського фахівця Крафорда, якому доручити справу організації Полошківського цегляного заводу. Одночасно Павло встановив контакти з російським інженером Бровченком, характеризованим першим в листі до матері від 29 червня 1894 р. таким чином: «Этот человек состоит теперь управляющим завода огнеупорного кирпича для нужд Обуховскаго завода, он же построил все заводы Новгородской губернии, то есть и завод, о котором ты, вероятно, слышала, Вехтера, понятно, что его указания в этом деле для очень ценны»¹³. Консультації, надані таким знавцем недосвідченим фабрикантам Скоропадським, були дуже корисними, оскільки англієць чомусь запізнався з приїздом. Влітку 1894 р. він ще не прибув, і Павло заспокоював матір: «Опоздание англ[ичанина] дело не испортит, наоборот, это заставило нас глубже вникнуть в дело и сделать много полезных знакомств, например, с Бровченко...»¹⁴. Будівництво цегляного заводу в Полошках розгорнулося в другій половині 1894 - першій половині 1895 років. Про це свідчить звіт каси Полошківського маєтку щодо витрат на будівництво за серпень-жовтень 1894 р.¹⁵ На той час з Англії прибули обладнання та фахівець Крафорд, який вже в травні 1895 р. завершив будівництво. З цього приводу молодий кавалергард писав матері: «Крафорд кончил завод; делает обжиг кирпичей, которые я повезу в Петербург для продажи...»¹⁶. В Петербурзі проводилися дослідження над полошківською глиною, які довели її повну придатність як для виготовлення вогнетривкої цегли, так і для високоякісної порцеляни. Павло писав матері з Петербурга: «Опыты здесь с нашими кирпичами поразительны. Спрос, по словам И[осифа] И[гнатъевича] [Цехановича, повіреного Скоропадських. - Авт.] громадний. Только энергией и осторожностью запастись.

И дело пойдет»¹⁷.

Проте робота заводу викликала певні проблеми, в першу чергу пов'язані з неможливістю для Павла особисто вести цю справу, необхідністю натомість повністю довіритися найманим управителям. Проте вони дуже дорого коштували, зокрема англієць Крафорд, з огляду на нестаток вільних капіталів у родині. У фамільному фонді зберігається калькуляція вартості вогнетривкої цегли, підготовлена для власника заводу, яка доводить значний відсоток накладних витрат¹⁸. У другій половині 1895 р. масток Полошки потребував додатково 2,5 тис. рублів, більша частина яких мала піти на розгортання виробництва. Це змусило Павла Скоропадського в листі від 13 червня 1895 р. поставити питання руба: «Во-первых, ввиду того, что я занят, а Миша болен, я предполагаю временно прекратить производство кирпича, если по обсуждению зрелом я увижу, что оно сразу не дает дохода, во всяком случае англичанин будет казнен [очевидно, малоса на увазі звільнення англійського спеціаліста, утримання якого коштувало дуже дорого. - Авт.]; во-вторых, у меня есть ввиду человек по рекомендации дирекции горного училища, который, зная и кирпичное дело, и глиняную добычу, сможет сразу заменить Стравинскаго и Крафорда за 500 р. в год»¹⁹. Взагалі листування з матір'ю свідчить про певну фінансову кризу в господарстві Скоропадських влітку 1895 р.: «...теперь наступили сроки неотложных выплат, а денег мы не знаем откуда достать...»²⁰. Це примусило Павла буквально по рублю рахувати майбутні прибутки та необхідні витрати: «...теперь нужно принять крутые меры, и нельзя жить, закинув совершенно дела, поэтому я прошу тебя, милая мама, написать все свои расходы примерно за 6 месяцев вперед; а также и доходы, я ведь понимаю, что ты теперь не в состоянии заниматься делами, так далеко и так озабоченная болезнью бедного Миши, поэтому я и хочу придти тебе на помощь»²¹. Фактично з цього часу 22-річний нащадок славетного роду взяв на себе керівництво всіма господарськими справами родини. Не зайвим буде нагадати, що саме тоді молодого корнета призначили полковим ад'ютантом, і він одночасно з родинним змушений був опановувати не менш заплутане полкове господарство. Надзвичайні заходи, вжиті ним для подолання фінансової кризи, дуже швидко дали позитивні результати, і новий завод не довелося зупиняти. Виробництво цегли вже у вересні, за словами Павла, давало блискучий результат («...опыты еще не готовы, но весьма утешительны, он [Бровченко. - Авт.] убежден, что через неделю будет хороший, чтобы [не] сказать великолепный кирпич, о чем немедленно сообщу. Тогда уже нужно будет окончательно решить этот вопрос, чтобы порядком-таки не растерять наш маленький капитал с англичанами»²²).

Традиційна розробка глиняних покладів також приносила, очевидно, не дуже великий, але стабільний прибуток. Слід підкреслити, що продаж сировини Кузнецову та його нащадкам не припинявся практично до 1917 р. За рік до смерті матері, 1901 р., Павло Скоропадський писав їй з цього приводу: «Полошковские дела по глине идут, слава Богу, благополучно; что меня радует, это то, что со всех сторон сыпется много предложений на покупку нашей глины и помимо Кузнецова, на которые мы отказываем, но это хорошо в том смысле, что Кузнецов, лучше сказать, его дети, нас не смогут уж очень прижать к стенке, как того они хотят, и что наоборот, мы им будем в этом году диктовать условия, пока они еще не выработаны. Когда я буду с ними, тогда мы вместе решим, чего нам придерживаться, я хочу на некоторые сорта глины немного поднять цену...»²³. Не буде зайвим підкреслити, що видобуток глини перебував під пильним особистим контролем майбутнього гетьмана, який отримував щоквартальні та щорічні звіти управителів маєтків про обсяги видобутку та продажу цієї сировини, і давав відповідні вказівки, які регулювали розроблення покладів²⁴.

Ще одним економічним проектом стало будівництво винокурного заводу в Кубаровому, адже цей масток був невеликим і практично не давав прибутку, крім продажу деревини. Тому єдиний вихід Павло Скоропадський побачив у традиційному для лісової Чернігівщини способі перероблення зерна на горілку,

але в промислових масштабах. На межі XIX та XX ст. цією справою зайнялась особисто Марія Андріївна, оскільки Кубарове, за попереднім негласним розподілом між дітьми і нею, вважалося її власним селом, але молодший син залишився незадоволеним її господарюванням. Він писав 1901 р.: «...видно, уж очень обжуживают тебя, если твой завод, судя по твоему письму, обходится тебе в 40 тыс.; неужели же одну перестройку здания вогнали в 15 тыс.?»²⁵. Він не відмовив матері в необхідній їй позиції (вона просила 6 тис. р.), хоча такі незаплановані витрати перекреслювали його власні плани щодо придбання молотарки для Дунаєцького маєтку. Втім, питання оновлення парку сільськогосподарських машин у своїх маєтках Павло Скоропадський вирішив за два роки, про що свідчить його листування з правлінням Акціонерного товариства «Фільверт і Федін» (Головне для Росії представництво Королівсько-угорського урядового машинобудівного заводу в Будапешті), Товариства «Еміль Ліпгарт і К^о» у Москві за 1902-1903 роки²⁶.

Формальне ведення справ у Кубаровому матір'ю не завадило Павлу надавати письмові інструкції з управління винокурним заводом, а управителю маєтку та бухгалтеру звітуватися перед ним²⁷. Після смерті Марії Андріївни 1901 р. такі розпорядження вже офіційно видавалися самим Павлом та його повіреним у справах С.Пешехоновим. Одна така книга вказівок, датована 1901-1906 роками, збереглася у фамільному фонді²⁸. Звіти, донесення, фінансові кошториси і зведення з управління Кубаровським заводом, що направлялися Павлу Скоропадському щоквартально і щорічно, датовані 1902-1907 роками, а також розпорядження власників відклалися у фонді²⁹.

Так само детально вже з молодих років майбутній гетьман занурювався в інші господарські справи родини. Насамперед це стосувалося старих маєтків з їх традиційною орієнтацією на сільськогосподарське виробництво (виращування зернових, цукрових буряків тощо). Такими були Тростянецький, Дунаєцький та, очевидно, Ярошівський маєтки. Правда, щодо останнього відсутні будь-які господарські документи, окрім однієї справи - про надходження коштів, що сплачувалися селянами за випасання їхньої худоби на землях Ярошівської економії³⁰. Але навряд чи це було основним прибутком від маєтку. Господарська спеціалізація була досить виразна, і в одному з листів до матері Павло навіть пропонував утримувати одного управителя для Тростянця і Полошків: він мав розподіляти свою увагу між маєтками залежно від пори року («...в Полошках работа только зимой, в Тростянце только летом...»³¹). Предметом продажу з продуктів родинного господарства було зерно, тютюн, вовна, деревина, виготовлені на маєткових заводах спирт і горілка, цукор, цегла, а також глина як сировина. Іншими словами, можна стверджувати, що Павло Скоропадський та його родина вели велике товарне виробництво з досить значним оборотом капіталу.

Керівництво маєтковим господарством було поставлено за молодшого спадкоємця родини на солідну, майже наукову основу. До штату головної контори маєтків Скоропадських Павла і Михайла Петровичів на початку XX ст. був введений спеціальний консультант-ревізор, до обов'язків якого входила перевірка кошторисів, наданих управителями окремих маєтків, а також оцінювання економічних перспектив певних господарських проектів. Листування з ним, його зауваження до звітів, вказівки склали кілька справ за 1901-1906 роки, коли цю посаду займав А. Шак³². Крім того, Павло Скоропадський вважав за необхідне особисто проглядати всі звітні-фінансові та господарські документи, робив до них свої зауваження і пропозиції, а також інші розпорядження щодо ведення господарства, які збиралися в спеціальні книги наказів. Такий зміст кількох справ фамільного архіву за 1900-1912 роки³³. Він навіть розробив програму доповнень і змін до системи рахівництва в маєтках³⁴. Не зайвим буде підкреслити, що для своїх управителів Скоропадський розробив спеціальні інструкції, в яких були записані їх права та обов'язки щодо господаря маєтків і своїх підлеглих. Збереглася така інструкція для головного управителя маєтків у Чернігівській та Полтавській губерніях І.В.Пецнера, датована 1901 р.³⁵ Обов'язково з ними уклалися і

відповідні угоди, за порушення умов яких передбачалося звільнення служителя³⁶. Щодо ступеня заангажованості молодого кавалергарда в справі управління маєтками доцільно підкреслити, що навіть у свій «медовий місяць», який молоде подружжя проводило в Тростянці, Павло знайшов час на зустрічі з управителями й вивчення річних звітів маєтків, про що він писав матері 29 січня 1898 р.: «Завтра приезжает Ролоф [управитель Полошківського маєтку. - **Авт.**] с которым я займусь Полошкинскими делами; относительно дел Тростянецких я пока еще откладываю свой визит к Аббе [управитель Тростянецким маєтком. - **Авт.**], так как отчет не окончен и январские ведомости тоже, это будет делаться мною после 4 февраля, времени хватит»³⁷.

Саме тростянецькі справи дуже турбували того року Скоропадських. На жаль, фінансові документи цього маєтку за кінець 1890-х років відсутні, але з родинного листування стає відомо, що влітку 1898 р. у зв'язку із звільненням управителя Аббея (Абба) постало руба питання про подальшу долю маєтку. Нагадаємо, що Тростянець був родовою садибою Скоропадських, добре впорядкованою турботами діда, Івана Михайловича, мав унікальний парк, сад та садибу. Тобто в господарському відношенні маєток не був звичайним, вимагав значних вкладень капіталу, і управитель Аббей, який звільнився влітку, з одного боку, не забезпечив очікуваного з огляду на гарний врожай прибутку, а з іншого, своїми заходами значно покращив тростянецькі ґрунти та реманент, тобто заклав основу майбутніх великих прибутків. Але після його звільнення в Михайла Скоропадського за порадами нового управителя Альбрехта народилася ідея здати всі тростянецькі землі (крім парку, нових посадок та садиби) в оренду під бурякові плантації «цукровим королям» Харитоненкам. При цьому в листі до матері він посилався на досвід «аккуратнаго, скупаго» графа К. Ламздорф-Галагана, який вже пішов на таку оренду, внаслідок чого нібито отримав значний прибуток, а стан ґрунтів після сівозміни навіть поліпшився. Михайло сподівався на отримання 14-16 тис. р. чистого прибутку. Але найголовнішим аргументом в очах старшого сина було інше: «...это избавит нас от одной крупной заботы ведения правильного хозяйства, требующаго непременно постоянного, личнаго участия, до мелочей, в ходе дела»³⁸.

На відміну від нього молодший брат не вагався, чи брати на себе такі господарські турботи. Він назвав лист Михайла з приводу оренди «дельным», але знайшов безліч аргументів «проти» і дуже мало - «за». Практично єдиним таким доказом була відсутність ризику, адже прибутки з цього маєтку ще практично не входили до родинного бюджету. З іншого боку, в листі до матері Павло запитував: «...все зависит от условий, а условия от того, нужен ли ему [Харитоненку. - **Авт.**] Тростянец для аренды или нет. Риску никакого, так как имение не заложено в банках, и мы им до сих пор не жили, но все же с такими соседями нужно быть очень осторожными»³⁹. Павла непокоїла також загроза виснаження ґрунту та довгий термін оренди (6-10 років). Врешті ця обгородка зірвалася через взаємну незацікавленість, що стає зрозумілим з листа останнього до матері від 22 вересня 1898 р.⁴⁰ Для керівництва Тростянцем Скоропадські почали шукати іншого управителя замість Альбрехта. На думку Павла, ним міг бути «молодой агроном, который подчинялся бы Ролофу»⁴¹.

Слід зазначити, що молодий кавалергард продовжив традиції господарювання свого діда, а не батька. Досить згадати про турботу щодо підтримання і оновлення парку - справи всього життя Івана Михайловича. Павло Скоропадський упродовж 1902-1915 років особисто слідкував за описом садових рослин Тростянецького дендропарку, а також вимагав від управителя маєтку списку рослин, які слід було придбати для розширення цієї пам'ятки садово-паркового мистецтва⁴². Більше того, в 1889 р. там було споруджено нову оранжерею⁴³. Надалі опікуватися такими питаннями йому завадила Перша світова війна. Ним впроваджувалася найпрогресивніша на той час дев'ятипільна система землекористування, і проблеми сівозміни не були незанимаючими для Скоропадського⁴⁴. Тому не випадково вчений секретар Прилуцького товариства сільського господарства О. Агафонов присвятив

свою наукову працю дослідженню системи ведення господарства в Тростянецькому маєтку, а один з примірників цієї праці в 1901 р. подарував майбутньому гетьману⁴⁵. Завдяки вихованню, в деталях продуманому дідом, Павло з дитинства привчився до сільськогосподарської праці, міг орати, сіяти, косити і взагалі оволодів усіма тонкощами роботи на землі. Недарма вже в дорослому віці він міг здивувати управителів, здебільшого досвідчених агрономів, своїми знаннями і навичками справжнього сільського господаря⁴⁶. А на еміграції праця на присадибній ділянці у Ваннзее стала для нього, за спостереженням доньки Олени, «свого роду спортом і відпочинком»⁴⁷.

За його керуванням маєтками там продовжували вирощувати цукрові буряки, які продавали конторі корюківських цукрофаїнадного й цукроварного заводів⁴⁸, функціонували винокурний завод у Тростянці, млини в усіх селах, розводили овець, завезених ще дідом, утримували значну кількість молочних корів тощо. Сам Павло вирішив зайнятися конярством. Він обожнював коней, пам'ятав їх імена, турбувався про них. Тому не дивно, що 1903 р. молодий кавалергард звернувся до головного управління державного конярства з проханням дозволити йому організувати в Кубарові злучний пункт, що і було дозволено 17 червня 1903 р. керівником Чернігівської заводської стайні⁴⁹.

Експлуатація українських лісових маєтків (Кубарівського, Дунаєцького і частково Тростянецького) відбувалася найраціональнішим шляхом залежно від кількості та якості наявних дерев, про що свідчать відомості про розподіл лісів у цих маєтках за ділянками і породами дерев, норми вирубування лісу, укладання відповідних угод⁵⁰. Як правило, продавався перестояний ліс, а вирубування молодих дерев не допускалося⁵¹. Аналогічним чином майбутній гетьман налагодив експлуатацію російських маєтків родини Дурнових (Коврово-Зіняківське, Пишуг-Нікольське та Успенське), які були виключно лісовими дачами, впроваджувати і там раціональне лісове господарство. На жаль, сталося це не так скоро, процес введення Павла та Олександрі Скоропадських у володіння був дуже тривалим і непростим, розтягнувся в часі між 1900-1909 роками. Батько О.Скоропадської П.П.Дурново абсолютно не переймався цими маєтками, віддавши все на відкуп управителям, а сам лише отримував мінімальний прибуток від впровадженого ними хижачького вирубування дерев. У листі дружині від 30 вересня 1909 р., вперше відвідавши ці російські маєтки, Павло писав, зокрема, про Успенське: «...скажу пока, в общем имение прекрасное, из котораго можно, правильно поставив дело, выбрать массу денег, да и имение сохранить в полной целости, но Боже мой, какое безобразие делали тут управляющие и Волков, порядка ни в чем нет»⁵². Наступного року з маєтку Коврово він написав ще різкіше: «Слава Богу, что Петр Павлович передал нам эти имения, если бы он еще оставил их в своем владении лет пять, пришлось бы просто продать голую землю. С будущего года, с одной стороны, мы начнем сами хозяйственную разработку леса, которая должна значительно увеличить доход имения; в этом имении можно ее предпринять, так как Данченко, повторяю, очень дельный лесничий; с другой стороны, мы начнем искусственное возобновление леса, которое, надеюсь, лет через 10 покроет молодым лесом все те отвратительные плещи, которые устроили бывшие управляющие; в чем я главным образом виню твоего отца, это в доверии к этим мерзавцам, которые ему ввали, ввали без конца. Он рубил 40 дес. в год и имел 8 тыс.; мы же рубим 34-40 дес. и имеем 12 тыс. руб., а при хозяйственной разработке до 18-20 тыс.»⁵³.

Крім сільськогосподарських маєтків, родина Скоропадських мала нерухому власність у Прилуках (будинки, сад, млини), а також прибуткові будинки в Києві, Орлі та Москві. Нерухомість у Прилуках з 1898 р. було здано в оренду повітовій земській управі⁵⁴. Таким же чином родина Скоропадських розпорядилася і з будинками в Орлі: регулярно здавали їх в оренду в 1892-1908 роках⁵⁵. Київський будинок був споруджений ще Іваном Михайловичем Скоропадським наприкінці 1840-х років⁵⁶. Павло та його брат, якому формально належали права на це нерухоме майно, дуже опікувалися підтриманням будинку в належному стані⁵⁷. Збереглися

звіти управителів цього будинку за 1901-1905 роки⁵⁸. Московський будинок був споруджений у 80-х роках XIX ст. Збереглися листи управителя М.Рубцева про його стан, надходження та витрати коштів за 1888-1901 роки⁵⁹, а також звіти щодо управління ним у 1902-1905 роках, документи на передачу його в оренду⁶⁰. Збереглася інформація ще про один будинок - у Глухові, який згодом був проданий (за іншими відомостями, перейшов у повну власність рідної сестри Марії графині О.Олсуф'євої)⁶¹.

Певний прибуток родина отримувала у вигляді відсотків із розміщеного в банках капіталу. Це були кошти, що лишилися після смерті сестри Єлизавети і матері Марії Андріївни. За бажанням обох братів гроші були поміщені в банках, витрачалися ж тільки відсотки з них. Але доход не був значним. Варто відзначити, що про цей капітал згадувалося в частково збережених фінансових звітах тільки за 1902-1904 роки⁶².

Перша світова війна 1914-1918 років, яку генерал провів буквально від першого дня у шанцах, повністю відірвала його від господарських справ. Віднині ними мала перейматися цілком і повністю його дружина, на тендітні плечі якої звалилося ведення всього родинного господарства, турбота про дітей і навіть опікування фамільним архівом. Щодо своєї участі в господарських справах Павло Скоропадський писав з фронту в березні 1916 р.: «Я вообще так далеко [отошел] от дел за эти почти два года, мне, сознаюсь, редко приходится даже вскользь о них задумываться; старайся, Алина, не упускай их из рук...»⁶³.

Фінансові питання мали для Павла Скоропадського надзвичайне значення. Усі виплати, отримані ним від головної контори маєтків Скоропадських Павла і Михайла Петровичів, а раніше - від матері, заносилися до спеціальної записної книги, перша з яких була започаткована 14-річним пажем у 1887 р.⁶⁴ Існував також аналогічний зошит грошових витрат, розпочатий 1894 р.⁶⁵ На жаль, інших документів такого роду виявити не вдалося, крім зошита надходжень і витрат 1901 р.⁶⁶ Але з родинного листування ми знаємо, що такий облік вівся регулярно аж до 1917 р. Він ставав предметом уважного аналізу, пошуку шляхів скорочення зайвих витрат. Так, у травні 1912 р. генерал писав дружині: «Вообще я нахожу, что, не изменяя нашего образа жизни, если внимательно рассмотрим все статьи расхода, мы можем все же много сократить»⁶⁷. Не зайвим буде підкреслити, що на той час витрати чималої родини Скоропадських становили приблизно 50 тис. рублів на рік, що дуже далеко від «царского образа жизни», про який згадували деякі мемуаристи. При всіх своїх значних прибутках, пам'ятаючи приклад батька, майбутній гетьман уважно слідкував за накопиченням боргів. Він запевняв Олександрю Петрівну: «...нужно нам еще раз, когда ты приедешь, сделать большое заседание и ясно нам всем дать отчет в положении наших дел. Я положительно не желаю иметь долгов и во что бы то ни стало желаю погасить все те обязательства...»⁶⁸. Навіть в період війни ця проблема дуже непокоїла його, і в листі до дружини від 31 січня 1916 р. знаходимо такі рядки: «Посылаю тебе семьсот пять руб. (705 руб.), которые Пешехонов вывел моим долгом; если есть еще долги, пусть мне напишет, я не хочу запускать свои долги»⁶⁹.

Як загальне зауваження щодо збереженості господарсько-фінансових документів, в яких відбилася економічна діяльність Павла Скоропадського та його родини, маємо відзначити таке. У сучасному фамільному фонді Скоропадських ЦДІАК наявні документи Головної контори маєтків Павла та Михайла Скоропадських (м. Санкт-Петербург) з крайніми датами 1899-1918 рр., але з лакуною за 1906-1908, дуже незначною кількістю справ (від однієї до трьох одиниць) за 1909, 1911, 1912, 1917-1918 роки. Причому основну масу архівалій цього останнього періоду становлять документи російських маєтків, а про стан справ в українських розповідають документи 13 одиниць із загальної кількості 40 справ. Наступна група справ походить з контори маєтків Павла і Михайла Петровичів Скоропадських в Чернігівській та Полтавській губерніях (крайні дати 1887-1905). Тут у незначній кількості і досить нерівномірно представлені документи

Дунаєцького, Кубарівського, Полошківського, Тростянецького, Ярошівського маєтків, причому період 1902-1903 років взагалі не відбитий в цих архіваліях. Серед документів контор окремих маєтків (Дунаєцького, Кубарівського, Полошківського, Тростянецького, Пищуг-Нікольського та Успенського) період кінця XIX - початку XX ст. представлений незначною кількістю архівалій: відповідно 10, 8, 10, 11, 4, 17. У нас є всі підстави говорити про те, що такий стан збереженості документів про господарську діяльність засвідчує їх постійне зберігання в маєтках. Очевидно, лише історична частина таких архівалій або ж ті, які вважалися завершеними в діловодстві чи надсилалися до Петербурга (регулярні фінансові звіти, наприклад), потрапили напередодні російської революції 1917 р. до складу петроградської фамільної збірки. Основна ж маса документів за передреволюційні роки продовжувала перебувати в місцевих конторах і загинула між осінню 1917 та груднем 1918. Тому доводиться стверджувати, що наявні справи не можуть всебічно і повністю віддзеркалити господарську діяльність Павла Скоропадського, але дають достатнє уявлення про її зміст, спрямованість і характер. Вони переконливо свідчать, що ті статки, які мала на початку XX ст. родина Скоропадських, не були успадковані від багатих предків, а стали результатом наполегливої й повсякденної праці насамперед Павла Скоропадського, який глибоко вникав у всі деталі господарського життя своїх маєтків, фабрик та заводів, прибуткових будинків. Без перебільшення можна стверджувати, що він став одним з тих справжніх господарів, для яких близько знайомими були сільське господарство, а також промислове виробництво, збут сировини та виробленої продукції.

Отримані кошти, звичайно, йшли на задоволення потреб аристократичної родини, слугували підтриманню гідного рівня життя. Побут в столиці, придворна кар'єра, служба в елітних гвардійських частинах вимагали надзвичайних витрат. З родинного листування бачимо, що фінансові проблеми були знайомі Скоропадським. Прибутків не завжди вистачало: ми вже писали про кризу 1895 р.; майже аналогічна ситуація склалася в 1909-1910 роках. Але родина завжди знаходила можливість для ведення благодійницької діяльності, яка була невід'ємною частиною її життя, сталою фамільною традицією.

Тут слід згадати засновника роду гетьмана Івана та його дружину Настасію, які були відомими благодійниками, і заснували в Глухові при побудованій гетьманом Анатасіївській церкві першу в Україні лікарню для бідних з богадільнею⁷⁰.

Знаними благодійниками та меценатами були дід Павла Скоропадського, його батько, мати й тітка Єлизавета (в шлюбі Милорадович)⁷¹. Так, документи, що відклалися в фамільному фондї, свідчать про надання першим з них свого будинку в Прилуках для чоловічої прогімназії⁷², фінансову підтримку міського жіночого училища⁷³. Саме за це, а також за внесення цінних пропозицій, що домогли вирішити питання водопостачання Прилук у 1875 р., на початку 1880-х років І. Скоропадський був удостоєний звання «почесного громадянина м. Прилук»⁷⁴. За свою громадську та благодійницьку діяльність аналогічне звання «почесного громадянина м. Погар» мав П.І. Скоропадський⁷⁵. Головне управління Товариства опіки над раненими та хворими визнало за можливе нагородити його 1879 р. знаком Червоного Хреста за постійну грошову допомогу товариству⁷⁶. Одночасно такий саме знак отримала його дружина Марія⁷⁷. Її благодійницька діяльність поширювалася на рідну Чернігівщину, де її обирали неодноразово кураторкою жіночої прогімназії в Прилуках, кількох народних училищ та шкіл грамотності⁷⁸. Разом з тим вона була членом комітету Товариства допомоги бідним у Петербурзі⁷⁹. Свідченням різнобічних добродійних заходів матері майбутнього гетьмана були також численні подяки, що надходили до неї⁸⁰.

Павло Скоропадський успадкував цю фамільну рису. Вже 1901-1902 років його обирають куратором народних училищ, розташованих у Чернігівській губернії⁸¹, а пізніше - Ярошівського земського училища⁸². Зрозуміло, що такі призначення не

були лише даниною поваги до відомого земляка, а насамперед накладали на куратора обов'язки піклуватися про матеріальне забезпечення та утримання вчителів згаданих училищ. До нього та його дружини Олександри постійно надходили звернення щодо матеріальної допомоги від благодійних товариств, установ та окремих людей, і, як свідчать документи фамільного фонду, Скоропадські дуже рідко відмовляли їм⁸³. Окремо слід відзначити пожертви Павла Скоропадського на церковні потреби, підтримання церков на Чернігівщині, відзначені в 1904-1907 роках спеціальними грамотами з благословенням Святійшого Синоду Російської православної церкви⁸⁴. Для характеристики масштабів благодійництва нащадка гетьманського роду варто згадати і ту допомогу, яку він вважав за необхідне надавати нужденним солдатам і навіть офіцерам очолюваних ним військових підрозділів: 20-ого драгунського Фінляндського полку, лейб-гвардії кінного полку тощо⁸⁵.

Документи господарської діяльності Павла Скоропадського складають значний пласт архівалій фамільної збірки і переконливо засвідчують його активну роль в управлінні складним родинним господарством уже з молодих років. Уже на початку 1890-х років він добровільно взяв на себе всі господарські турботи і зробив все необхідне для організації раціонального ведення господарства. П.Скоропадський був не лише землевласником: документи фамільного архіву відзеркалюють його підприємницьку діяльність, будівництво заводів у Полошках та Кубарові, проведення торговельних операцій з реалізації продуктів сільськогосподарства і виробництва. Той статок, який мала родина перед Першою світовою війною, був наслідком цілеспрямованої і наполегливої економічної діяльності майбутнього гетьмана. На жаль, у складі нинішнього фамільного фонду представлені далеко не всі документи такого гатунку, оскільки значна їх частина була втрачена після 1917 р. під час погрому родинних маєтків Скоропадських.

Отримані внаслідок раціональної експлуатації маєтків кошти витрачалися не тільки на потреби родини. Вони були підґрунтям благодійницької діяльності, якою займалися безпосередні предки Павла Скоропадського, він сам та його дружина. Вони допомагали нужденним як через офіційні канали (доброчинні товариства, громадські інституції), так і в індивідуальному порядку, а також фінансували освітні сільські заклади. Свідчення благодійницької діяльності нащадка гетьманського роду розкидані по численних справах фамільного архіву.

Джерела та література:

- 1 ЦДАВО, ф. 4547, оп.1, спр. 1, арк. 70.
- 2 ЦДІАК, оп.1, спр. 449, арк. 1-8.
- 3 Там само, арк. 2.
- 4 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговскаго дворянства. - Т.1. - СПб., 1901. - С. XVI-XVII.
- 5 Див.: ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 734, арк. 2-7.
- 6 Z. Фабрика фарфора Миклашевскаго// Киевская Старина. - 1894. - Т. XLVII, №11. - С.309-310.
- 7 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 562.
- 8 Там само, спр. 441.
- 9 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 70-72.
- 10 Там само, арк. 1.
- 11 Там само, оп.1, спр. 819.
- 12 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 87зв.
- 13 Там само, арк. 104зв-105.
- 14 Там само, арк. 104зв.
- 15 Там само, оп.1, спр. 441, арк. 2-9.
- 16 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 125.
- 17 Там само, арк. 105.
- 18 Там само, оп.1, спр. 1435, арк. 1-4.
- 19 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 133зв.
- 20 Там само, арк. 123.
- 21 Там само, арк. 136.
- 22 Там само, арк. 118-119.
- 23 Там само, арк. 72зв.-73.

- 24 Див.: ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 425, 429, 433, 434, 438 -442, 445, 480, 564, 565, 604, 605, 622, 640, 641, 654, 661, 676, 679, 688, 837, 840, 841.
- 25 Там само, оп.2, спр. 163б, арк. 95.
- 26 Там само, оп.1, спр. 507, арк. 2-17.
- 27 Там само, спр. 584, 587, 796.
- 28 Там само, спр. 585.
- 29 Там само, спр. 602, 603, 620, 635-637, 651-653, 799, 801.
- 30 Там само, спр. 703.
- 31 Там само, оп.2, спр. 163б, арк. 20.
- 32 Там само, оп.1, спр. 506, 576, 576, 619, 799.
- 33 Там само, спр. 505, 573, 579, 585, 593, 667, 710, 714, 792, 796, 799, 838, 839, 846.
- 34 Там само, спр. 579, арк. 5-9.
- 35 Там само, спр. 712, арк. 1-22.
- 36 Там само, спр. 502.
- 37 Там само, оп.2, спр. 163в, арк. 6зв.
- 38 Там само, спр. 163а, арк. 213-214.
- 39 Там само, спр. 163в, арк. 12-12зв.
- 40 Там само, арк. 23-24.
- 41 Там само.
- 42 Там само, оп.1, спр. 609.
- 43 Там само, спр. 428, арк. 1-2.
- 44 Там само, спр. 608, арк. 23.
- 45 Там само, спр. 852.
- 46 Скоропадський П. Спогади. - С. 383.
- 47 Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських / Переклад з нім. Г. Сварник. - Львів: Літопис, 2004. - С. 414.
- 48 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 448; оп.2, спр. 1440.
- 49 Там само, спр. 511, арк. 10.
- 50 Там само, спр. 578, 569, 578, 598, 614, 627, 630, 631, 648, 678.
- 51 Там само, оп.2, спр. 1476, арк. 1-7.
- 52 Там само, спр. 692, арк. 32-32зв.
- 53 Там само, арк. 48зв.
- 54 Там само, оп.1, спр. 484, арк. 1-6.
- 55 Там само, спр. 552, 568, 611, 625.
- 56 Там само, спр. 331, арк. 3-9.
- 57 Там само, спр. 483, 595.
- 58 Там само, спр. 594, 657.
- 59 Там само, оп.2, спр. 1405.
- 60 Там само, оп.1, спр. 575.
- 61 Там само, оп.2, спр. 1425, 1429.
- 62 Там само, оп.1, спр. 597, 615, 629.
- 63 Там само, оп.2, спр. 696, арк. 21.
- 64 Там само, спр. 1432.
- 65 Там само, спр. 1436.
- 66 Там само, спр. 1444.
- 67 Там само, оп.2, спр. 693, арк. 82.
- 68 Там само, арк. 85зв.
- 69 Там само, спр. 696, арк. 8зв.
- 70 Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. - К.: «Техніка», 1999. - С. 144.
- 71 Д. Д-ко [Дорошенко Д.] Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (до 35-х роковин її смерті)// Хліборобська Україна. - Т.? . - №?. - С. 284-288.
- 72 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 327, арк. 7-10.
- 73 Там само, спр. 328, арк. 25-27.
- 74 Там само, спр. 337, арк. 3.
- 75 Там само, оп.2, спр. 1007, арк. 19.
- 76 Там само, спр. 1009, арк. 1.
- 77 Там само, спр. 1017, арк. 1.
- 78 Там само, спр. 1018, арк. 1; спр. 1021, арк. 1; спр. 1022, арк. 1-6.
- 79 Там само, спр. 1020, арк. 1.
- 80 Там само, спр. 1339, арк. 1-25; спр. 1340, арк. 1-17.
- 81 Там само, спр. 1054, арк. 1-5.
- 82 Там само, спр. 1059, арк. 1-7.
- 83 Там само, спр. 1358-1361.
- 84 Там само, спр. 1363, арк. 1-15.
- 85 Там само, спр. 1370, 1371, 1373, 1374.